

Luulesõrestik üle ookeani. Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse teemaanalüüsi poole

Marin Laak

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur
marin.laak@kirmus.ee

Tiina Ann Kirss

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur
tiina.kirss@ut.ee

Teesid: Artiklis käsitleme Rootsist elanud eesti pagulasluuletaja Marie Underi (1883–1980) kirjanduslikku mõttevahetust eesti-läti juurtega kirjandusteadlase ja luuletaja Ivar Ivaskiga (1927–1992) Ameerikas. Kirjavahetus algas 1957. aastal ja kestis viisteist aastat, säilinud on mõlemad pooled. Kahe mandri vahel ristles üle ookeani kokku üle viiesaja viiekümne kirja, mille sisu ja ajaliste muutuste selgitamiseks jälgime esmalt kirjavahetuse algusaastate temaatikat traditsioonilise lähilugemisega; artikli teises osas tutvustame esmaseid tulemusi, mis on saadud kirjavahetuse kui terviku arvutianalüüsil keelelise andmekogu ja morfoloogiliselt märgendatud tekstikorpuse. Kasutatud sõnavara, kirjade sageduse ja pikkuse jälgimise kaudu toome artiklis välja kirjavahetuse sisemise dünaamika ja kõige olulisemad teemad. Kirjasuhtlus kahe maailmatasemel loovisiku vahel kulgeb vaimses kõrgepinges mõtete vahetamisega luule, luuletamise ja tõlkimise üle, ent selle vaibumises hakkab üha suuremat rolli mängima kirjutajate põlvkondlik vanusevahe. Underi ja Ivaski kirjavahetus üle ookeani kujustab ilmekalt ka protsesse, mil viisil eesti pagulastest kujunes pärast Teist maailmasõda ülemaailmne keelekogukond ja kuidas loomeinimeste rahvusvahelised suhtlusvõrgustikud mõjutasid eesti kultuuri ja kirjanduselu paguluses.

Märksõnad: diasporaa, epistolaarne kultuur, Ivar Ivask, kirjad, Marie Under, pagulaskirjandus, teemaanalüüs, tekstikorpus

Sissejuhatuseks

Inimeste isiklikud kirjad, eriti kirjavahetused on tänuväärseteks allikateks, milles on talletatud mitmekihilist teavet nii kirjade autorite kui adressaatide, aga ka kirjutamise ajaloolise konteksti kohta. Nõukogude okupatsiooni hirmus Läände jõudnud Balti pagulaste hulgas oli märkimisväärne hulk loovisikuid, sealhulgas literaate ja kirjanikke, kelle käsikirjaline pärand, sealhulgas isiklikud kirjad, on säilinud. Asudes eri riikides ja isegi kontinentidel, oli loovisikutel ja nende perekonnaliikmetel omavahelise suhtluse hoidmisel eriline tähtsus just postiga saadetud kir-

jadeld, sageli ristlesid need üle ookeanide. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuri-
loolisse Arhiivi jõudnud eesti pagulaskirjanike pärandi hulgas leiduvad erakirjad
ja -kirjavahetused on asendamatuteks (biograafilisteks) allikateks nende autorite
loomingulise pärandi uurimisel, ent dokumenteerivad ka kirjanike “nähtamatut
tööd” (vt Annuk 2021) uute kirjandusteoste, tõlgete ja raamatute avaldamisel, mida
tehti viiekümne aasta vältel emakeelse kirjanduskultuuri säilitamiseks võõrsil.
Arhiividesse jõudnud eesti pagulaste epistolaarsed allikad võimaldavad ka jälgida
eesti etnilise lääne-diasporaa kujunemist ülemaailmseks keeleliseks kogukonnaks,
nagu seda on kirjeldanud Benedict Andreson (1991: 143–148).

Artiklis käsitleme Marie Underi kirjavahetust kirjandusteadlase ja luuletaja Ivar
Ivaskiga. Tegemine on harukordse kirjavahetusega, mis räägib kahe suure loovisiku,
luuletaja ja tõlkija vaimsest kahekõnest üle ookeani aastatel 1957–1972 (Kiin 2004).
Kirjavahetus sisaldab kokku 550 kirja ca 1000 leheküljel. Kirjad on temaatiliselt
harvaesinevalt tihedad ja pikad: suhtluse alguses ca 4000 sõna ning kuigi hoog
vaikselt raueb, jääb kirjade keskmine pikkus kogu suhtluse vältel endiselt kõr-
geks, ca 3000 sõna. Lähemalt tuleb artiklis vaatluse alla kirjade temaatika kahest
perspektiivist: esmalt jälgime kirjade algusaastate temaatikat traditsioonilisel lähi-
lugemise meetodil; artikli teises osas tutvustame esmaseid tulemusi, mis on saadud
kirjade tekstikorpusele kui tervikule digihumanitaaria meetodite rakendamisel.

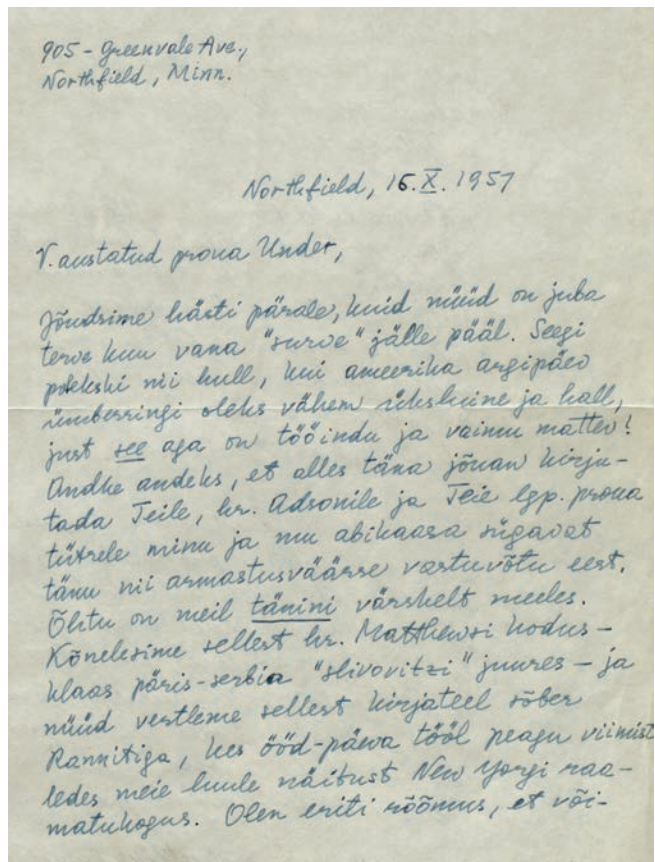
Uurimisküsimuse selline püstitus on ajendatud Marie Underi biograafi Sirje
Kiini veendumusest, et Ivask “oli esimene inimene, kellele Under end tõeliselt
avas väljaspool perekonda ja väljaspool luuletusi, kellele ta pihtis suhtumist
omaenda loominguusse ning avas oma loomeprotsessi ning -probleeme” (Kiin 2009:
549). Täpsustagem, et abielupaari Marie Underi ja Artur Adsoni teistes (kirjan-
duslikes) kirjavahetustes oli kirjade kirjutajaks enamasti Adson ning Under lisas
omakäeliselt vaid mõne kirjareala tervitustega. Kindlasti on käesolev kirjavahetus
tänuväärne materjal nii luule/tõlkimise värsipoeetiliste ja epistolaarse kultuuri
teoreetiliste küsimuste kui ka “eesti diasporaa kirjanike” tegevuse uurimisel.¹

Teoreetiliseks sissevaateks

Kirjade kasutamisel kultuurilooliste ja biograafiliste allikatena tuleks arvestada
kirjade kui žanri eripäradega ehk epistolaarse kultuuriga. Kirjade uurija Antje
Richter on pööranud ajaloolisest perspektiivist tähelepanu kirjade kirjutamise ma-
teriaalsusele (nt kirjutusvahendid, ümbrikud ja pitsatid, kirjade kohaleviimine või
saatmine) ning kirjade kirjutamise erinevatele tavadele nagu kasutatav sõnavara,
tekstimustrid, aktuaalsus, loovus (Richter 2013). Ta käsitleb kirju kirjandusžan-
rina, milles on tugevalt esile toodud nii loov element kui konventsioonid, ning mis
nõuab teadlikkust ka kirjade uurijatelt. Võõraid kirjavahetusi lugedes loeme neid

järjestikku, nagu narratiivi, seega erinevas rütmis kui neid kirjutati. Liz Stanley väidab, et kirjavahetuse põhitingimus on dialoogilisus, mida tuleb arvestada isegi siis, kui kirjavahetuse mõlemad pooled ei ole säilinud (Stanley 2004: 204). Ta on tähistanud kirjavahetuse alusväärtusteks vastastikkust (ingl *reciprocity*) ja vahetust (ingl *exchange*) (Stanley 2016: 5). Ka Underi ja Ivaski kirjades on järje pidamiseks sageli küsimus: kas oled mu viimase kirja (milles kirjutasin sellest või sellest) kätte saanud? Nendest metakommunikatiivsetest signaalidest saab isegi ühe kirjapole puudumisel jälgida teemasid, muresid ja kirjade temaatilist ulatust (Kirss 2018, 2020).

Kirjavahetuse algus võib olla rabe ja tinglik, selle ajend või eesmärk kas konkreetne või hoopis ettekääne, mis kontakteerumissoovi maskeerib. Kaudsem ning pikaajalisem intentsioon võib olla intellektuaalse püsikontakti või muu kommunikatiivse suhte loomine. Kultuuriajaloos on palju üksikuid kirju, mis ei leidnud kunagi vastust või mille vastus kaotati või hävitati. Paul Celani ja Ilmar Laabani kirjavahetuses tekkis näiteks olukordi, kus kirjad läksid risti või lihtsalt ei

Illustratsioon 1. Ivar Ivask
16. oktoobril 1957 Marie
Underile. EKM EKLA f180,
m 67: 1, l. 1/1.

jõudnud õigele aadressile (Kirss & Sakova 2022). Liikudes oma analüüsis kaugemale, küsime, millised on need “dialoogilised hetked”, mis võimaldavad rääkida kirjanduslike kirjavahetuste “südamesuguluslikust” mõõtmest nagu tunneme ära Underi ja Ivaski kirju lugedes. Esiteks on võimalus, et see, mis meile lugemiseks alles on jäänud, on sünekdohh palju rikkalikumast dialoogist (*ibid.*: 53–58).

Algava kirjavahetuse esimese kirja autor võtab end kokku, et viisakalt pöörduda, ja kompab piire, et luua dialoogiline raamistik. Näiteks kirjutas Gustav Suits Villem Reimanile oma gümnaasiumi lõpuaastatel kolm lühikest kirja paludes rahalist abi ja nõu. Reimani soojad positiivsed vastused on pikemad ja isalikumad kui noor kirjamees võinuks lootagi (vt Iher 2011: 25). Kirjavahetuse algfaasis sõlmitakse (enamasti vaikimisi) ka kokkulepped, kuidas teineteise poole pöörduda, millise aupaklikkuse, familiaarsuse või intiimsusega suhelda. Epistolaarne viisakus kandub üle sotsiaalsetest etiketitavadest, kuid need reeglid tuleb kirju vahetades paika panna, kasvõi otsus kasutada formaalset või mitteformaalset pronoomenit. Dialoogi tonaalsust ja registrit aitavad määrata vanusevahe, sooline erinevus või põlvkondlik kuuluvus; samuti kirjutajate sotsiaalsed või kultuurilised positsioonid. Kirjavahetuse käigus sõpradeks saades võib register muutuda, vahed nivelleeruda, mis võib omakorda kajastuda aadressaadi formaalsuses (kui alustati Teie-formaadis, siis pikkamööda, ka ilma pakkumata võib suhtlemise võtmeks kujuneda Sina-register). Kirjavahetusi uurides on lai valik parameetreid, mida jälgida: kirjade pikkus, sagedus, lüngad või katkestused. Tuleb arvesse ka materiaalne külg: paberi, tindi või muude kirjutusvahendite kättesaadavus, kommunikatsiooni infrastruktuuri, näiteks postisüsteemi usaldusväärsus või siis tsensuur, mis kirja avamisel mitte ainult ei avalikusta kontrollorganitele kirja sisu, vaid võib lubada ka kirja kahjustamist (mahakriipsutused) või isegi füüsilist hävitamist.

Teoreetilisest aspektist on isiklikud kirjad kompleksed nähtused: juba nimetatud kommunikatsioon ja metakommunikatsioon, side omaeluloolise autori ja formaalse kirjakeerutaja *persona* vahel, kommunikatsiooni piirid (näiteks vaikivad kokkulepped teemadest, millest ei räägita), teadlikud või sõnastamata reeglid ja süsteem; mõnel puhul ka eesmärk või käsikiri, mille kallal koos töötatakse. Sellisest perioodist nagu saksa romantism, mil kirjavahetus oli eelistatud mõttevahetusmedium, võib tuua rohkeid näiteid, kuidas ajakirja toimetajad või tõlketöö partnerid vahetavad, mõnikord igapäevaselt, sõnumeid ühise kreatiivse töö (näiteks tõlkimine) kohta. Ärgem unustagem, et eelmistel sajanditel kasutati epistolaarses kultuuris ka kirjade kirjutamise õpikuid või nõuandematerjali (vt Chartier & Boureau *et al.* 1991), ning harilik oli autori nimel kirjutamine kellegi teise (kas abielupartneri, sõbra, töökaaslase) poolt. Nagu eelpool osutasime, võis ka Marie Underi kirjade tegelik autor olla sageli hoopis Adson. Sellistel juhtudel oli kirjale allakirjutanud “tegelik” kirjapartner

oma asemikust teadlik. Kui asemiku tegevus toimus salaja, võis tekkida paralleelkirjavahetus, millest teadsid ainult “asekirjapartner” ja adressaat. Niisiis ei ole kirjade vahetamine sugugi enesestmõistetavalt aususest ja avameelsusest lähtuv läbipaistev kommunikatsioon, vaid meedium, milles toimuvad seksumised, trikid, mängud või lihtne vargus (ingl *purloined letter*).

Kirjavahetuse dünaamika on kõikide nende manöövrite ja strateegiate summa. Lõuna-Aafrikas elanud inglanna Olive Schreineri (1855–1920) elu uurides ning tema suuremahulise ja mitmete, isegi mitmekümnete adressaatidega kirjavahetuste põhjal töötas Liz Stanley välja mõiste epistolaarium (ingl *epistolarium*), mis on nii teoreetiline kui praktiline. Kui samal isikul on korruga mitu kirjavahetust, mis ei ole täiesti eraldatud, siis on siin tegemist juba teiseastmelise moodustisega. Esineb vihjeid, viiteid, kordusi ning tsitaate ühest kirjavahetusest teise ning nii hakkab kujunema epistolaarium, mis esindab kirjutaja suhtlusvõrgustiku terviklikust. Ideaalselt hõlmab see kogum kõiki ühe inimese kirjavahetusi, kui neid on korraldatud ja arhiveeritud. Stanley argumenteerib: “püsib paradoks, et kui kirjade kirjutamist võib iseloomustada killustatuse ja laialipillutatusega, siis allesjäänud fragmentidest arusaamine sõltubki mingis mõttes ülevaate olemasolust; see on siis esialgne katse mõista tervikut, mis on olematu, mis polegi kunagi sellise “kollektsoonina” eksisteerinud” (Stanley 2004: 205). Isegi ühe pika ja aastaid väldanud kirjavahetuse korrastamine annab sellega väärtusliku kultuuridokumendi, kus ühiskondlikult võimuka autori adressaatide kirju uurides saab aimu kultuurilistest tingimustest ja sõnumitest, mida mujal ei leia. Hiljuti Eestis avaldatud kultuurilooliselt olulised ning ulatuslikud on Jakob Hurda perekonna kirjavahetus (Lender 2007a, b), perekond Öpiku sõjajärgne kirjavahetus (Velliste 2017), Ilmar Laabani epistolaarium (Ojamaa 2022a, b, ilmumas) ning Marie Underi ja Ivar Ivaski mahukas, aastatepikku kestnud kirjavahetus.

Mõttetelgede ülesseadmine

Marie Underi (27.03.1883 Tallinn – 25.09.1980 Stockholm) ja Ivar Ivaski (17.12.1927 Riia – 23.09.1992 Fountainstown, Iirimaa) kirjade dialoogilise suhte erakordsuse mõistmiseks tuleb tähelepanu juhtida nende kirjanikutee erinevusele. Nende vanusevahe oli 44 aastat – kaks põlvkonda. Nagu teada, astus Under luulesse Printsessina rühmituses Siuru 1917. aastal, temast sai klassik juba Eesti Vabariigi ajal. Paguluses kujunes Underi luulest „eesti rahva südamehäääl“: suure poetessi juubeleid tähistati “kõigil eestlaste asukohamaadel, talle saadeti õnnitlusi ja auavaldusi, teda tõlgiti ja tema loomingust pidasid loenguid Ameerika ülikoolides nii missioonitundelised rahvuskasaslased kui ka innukad estofiilid. Ta on nimetatud mitme rahvusvahelise ühingu auliikmeks ja teda

esitati ajavahemikul 1945–1974 kaheksa korda Nobeli kirjandusauhinna nominendiks” (Kronberg 2003: 167). Ivaskiga 31. augustil 1957 tutvumisel oli Underilt paguluses ilmunud juba luule valikkogu “Sõnasild” (Vadstena: Orto, 1945) ja uus kogu “Sädemed tuhas” (Toronto: Orto, 1954); ta oli avaldanud ka mitmeid tõlkeid, näiteks Pär Lagerkvisti romaani “Barabbas” (Toronto: Orto, 1953). Kirjavahetuse ajal ilmus Underi kolmas luulekogu “Ääremail” (Stockholm: Vaba Eesti, 1963), lisaks arvukalt luuletõlkeid ajakirjanduses ja värsside tõlked Adsoni tõlgitud Boris Pasternaki romaanis “Doktor Živago” (Stockholm: Vaba Eesti, 1969).

Ivaskite pere seevastu emigreerus Saksamaale 1944. aasta suvel Riiast, kui Ivar oli 17aastane.² Edasi õppis ta Saksamaal Wiesbadeni põgenikelaagri Eesti gümnaasiumis, kuid seal olla tal olnud raskusi eesti keelega, eriti kirjalikus eneseväljenduses (Tarvas 2006a: 14). Kirjavahetuse esimestel aastatel Underiga vabandab Ivask ka ise oma keelelist konarlikkust:

Olen ju olnud eluaeg välis-eestlane (ehk emigrant). Kasvasin üles võõrkeelses ümbruses (läti keel on minul sama selge kui eesti oma, sest ta on mu emakeel) ja külastasin päämiselt võõrkeelseid koole (läti, saksa), ainult vähe eestikeelseid (aja mõjul pidin tihti kooli vahetama). Ema kunagi eesti keelt ei õppind ära. Isa küll alati kõneles me lastega eesti keelt; lugesin eesti raamatuid, ajakirju ja veetsin iga suve isa talus Tartumaal (Rõngu vallas). Kuigi mu armastus kuulub Eestile ja pean end eestlaseks, ei piisa veel kõigest sellest luuletamiseks. (18. I 1958)

1946. aastal astus Ivask Marburgi ülikooli õppima võrdlevat kirjandusteadust. Ülikooli lõpuaastal (1949) abiellus Ivar Ivask lätlanna Astrīde Hartmanega, kellest sai talle truu kaaslane kogu eluks. Mõlemad emigreerusid edasi USA-sse septembris 1949. Ivask jätkas õpinguid Minneapolisise ülikoolis ja kaitses 1953. aastal doktoriväitekirja austria kirjanikust Hugo von Hofmannsthalist saksa kirjanduse kriitikuna (vt Tarvas 1997). Alates 1952. aastast töötas ta õppejõuna Northfieldis St. Olaf College's ja just kirjavahetuse esimestel aastatel sai temast kolledži saksa keele ja kirjanduse osakonna juhataja. Sügisel 1957, Underiga tutvumise aegu oli ta aga alles algaja literaat, kes oli avaldanud vaid üksikuid artikleid ja arvustusi (Tarvas 2006b). Viisteist aastat kestnud kirjavahetuse vältel Underiga kasvas Ivaskist rahvusvaheliselt tuntud “maailmamees kirjanduses”, renessanslikult mitmekülgne õpetlane, kes kirjutas kirjandusteaduslikke artikleid ja esseid mitmes keeles, asutas Neustadti rahvusvahelise kirjandusauhinna, korraldas konverentse, aga ka tõlkis, luuletas ja tegeles kunstiga (vt Talvet 1997, 2003). Aastatel 1967–1991 töötas Ivask germanistika professorina Oklahoma ülikooli juures, samal ajal oli ta pühendunud tööle rahvusvaheliselt mõjuka teadus- ja kirjandusajakirja Books Abroad (hiljem World Literature Today) peatoimetajana.

Underi ja Ivaski kirjavahetuse puhul tuleb rõhutada ka seda, et on säilinud kirjavahetuse mõlemad pooled, mis pole sugugi tavaline.³ Tutvununa juba enne arhiivide jõudmist kirjandusmuuseumile mõlema poole kirjadega, on Sirje Kiin avaldanud Underi biograafina sissevaate kirjavahetusse Loomingus ilmunud artiklis “Marie Under ja Ivar Ivask”, milles ta rõhutab nendevahelise vaimse dialoogi rikkust ja sügavat loominguulist tähenduslikkust mõlemale autorile (vt Kiin 2004).⁴

Järgnevalt võtamegi vaatluse alla Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse esimesed kaks aastat – 1957 ja 1958. Tegemist oli omamoodi murrangulise ajaga eesti pagulaskultuuris, mil hakkas ilmuma Ivar Grünthali ja teiste Rootsi eestlaste asutatud noorema põlvkonna kultuuri- ja kirjandusajakiri *Mana*. Käis vilgas tõlketegevus ja Balti rahvaste kirjanduslik koostöö, mille “vedajaks” oli juba siis Ivask ise kui Oklahomas ilmuva rahvusvahelise maailmakirjanduse ajakirja *Books Abroad* kaastööline (vt Talvet 2003; ka Sakova & Laak 2022).

Oma päevikutes on Ivar Ivask märkinud,⁵ et leedu kirjaniku Henrikas Radauskase ja austria kirjaniku Heimito von Dodereri kõrval on ta just kirjavahetust Marie Underiga pidanud oma kujunemises üheks kõige olulisemaks. Katkendeid Underi poolt temale saadetud kirjadest on ta avaldanud poetessi 100. sünniaastapäeva puhul 27. märtsil 1983 ajakirja *Tulimuld* neljas numbris (vt Ivask 1983, 1984).⁶ Saateks kirjadele avaldas ta ka oma Tartu Colledge’s Torontos peetud ettekande “Elav Under”, milles ta esmakordselt jagas avalikkusega suure luuletajaga aastaid kestnud lähedasest sõprussuhtest välja kasvanud mõttevahetusi:

Foto 1. Ivar Ivask külas Marie Underil Mälarimäel [1963] – EKM EKLA A-84: 311.

Sel ajavahemikul kirjutas luuletaja mulle 131 kirja ja 71 postkaarti, viimased vahel teda küllastavate ühiste sõpradega. Kõige hoogsam oli kirjavahetus algaastail 1957–62, kui viie aastaga ta lähetas 97 kirja ja umbes 45 postkaarti. Kirjutamise rütm aeglustus aastail 1963–70 34-le kirjale ja 22-le postkardile. Ajavahemikul 1971–73 saatis ta ainult veel 4 kaarti. [...] Tutvudes isiklikult Underiga laupäeval, 31. augustil 1957, kell 4 pealelõunal Mälarimäel, oli tema 74 ja mina 30 aastat vana. Ta võinuks olla minu vanaema. Rahvuslik monument oli ta minu silmis juba. Siiski õnnestus meil leida teineteisega kontakti mitte sel “monumentaalsel”, vaid südamlilikult kollegiaalsel tasandil ja seda, kuigi minult polnud veel ilmunud ühtki luuletuskogu. (Ivask 1983: 61)

Järgnevalt vaatame sisse Underi ja Ivaski kirjavahetuse algusaastatesse ja uurime lähemalt nende dialoogi kujunemist, püüdes mõttevahetusest väljakasvavat temaatikat kirjade lähilugemise metoodikat kasutades nii-öelda tihedalt kirjeldada.

I Kirjavahetuse algus: lähilugemine

Kirjavahetuse algused on alati huvitavad, need koosnevad kummardamistest, noorema ning auväärse vanema kirjaniku aupaklikust positsioneerimisest teineteise suhtes. Näeme, et ka Ivar Ivaski esimene kiri on viisakuskiri, nimelt tänukiri Underile ja Adsonile, kes olid kutsunud Ivari ja Astridi nende suvisel Euroopa-puhkuse reisirajal oma koju Mälarimäele Stockholmi äärelinnas. Esimese kirja saatis Ivask Underile 16. oktoobril 1957 pärast külaskäiku Stockholmi 31. augustil (Ivask 1983: 61)⁷ ja selles esimese kirjas väljendus siiras, kuid diskreetne soov luua omavaheline kirjavahetus.

Northfield, 16. X. 1957

V. austatud proua Under,

Jõudsin hästi päralt, kuid nüüd on juba terve kuu vana “surve” jälle pääl. Seegi polekski nii hull, kui ameerika argipäev ümberringi oleks vähem üksluine ja hall, just see aga on tööindu ja vaimu mattev! Andke andeks, et alles täna jõuan kirjutada Teile, hr. Adsonile ja Teie lgp. proua tütrele minu ja mu abikaasa sügavat tänu nii armastusväärse vastuvõtu eest. Õhtu on meil tänini värskelt meeles. Kõnelesime sellest hr. Matthews'i kodus – klaas päris-serbia “slivovitzi” juures – ja nüüd vestleme sellest kirjateel sõber Rannitiga, kes ööd-päeva tööl peagu viimistledes meie luule näitust New Yorgi raamatukogus. Olen eriti rõõmus, et võimaldasite

minule tutvuda meie legendaarse 'keele Lutheriga', Prof. Aavikuga (kellele, aadressi puudusel, ma kahjuks isiklikult kirjutada ei saa)! (EKM EKLA, f 180, m 67: 1, l. 1/1)

Samas on esimese kirja fookus luuletamisel kui kunstil ning ühistel töödel: Ivo Iliste uue, 1957. aastal asutatud kultuuri ja kirjanduse ajakirja Mana toimetusest on esitanud Underile soovi tõlkida tuntud modernistliku läti luuletaja Karl Čaksi värsse. Ivask pakub Underile abi: Astrid Ivask tõlgiks luuletused läti keelest saksakeelseteks proosaluuletusteks, mille põhjal Under saaks tekste eestindada. Tõlked olid mõeldud Mana teise numbrisse aastal 1958. Kohe kirjavahetuse alguses põimub sisse ka väike intriig, sest Čaksi luuletusi on tõlkinud ka Mana peatoimetaja Ivar Grünthal, kes soovib kinnistada oma eesõigust. Ivaskile see tõlge ei meeldi: ta avaldab arvamust, et Grünthalil puudub “naiselik” aisting vormi originaalsusest ning et ta on tõlkinud Čaksi liiga jõuliselt. Veel on juttu Manas nr 1 ilmuvatest Underi luuletustest ja Manale nr 2 saadetud Ivaski artiklist nende luuletuste kohta, mis nihkus omakorda Manasse nr 3.⁸

Kirjades väljendab Ivask oma vanema kolleegi suhtes austust: Underi 75. juubeli aktuse künnisel märtsis 1957 võrdleb Ivask Underi loomingut Sibeliusse “Finlandiaga” (19. III 1958), kiidab Underi avarat tõlkeandi (3. III 1958) ning loodab, et Underi erinevatest keeltest tõlgitud tekstid saaks kokku korjata kogumikku. Kirjas Ivaskile mainib Under, et ilmus tema luulekogu “Südamik” ning et ta veel töötab oma “Kogutud luuletuste” kallal (Under 1957, 1958). Ivask tutvustab Underit ajakirjas Books Abroad (Ivask 1958b).

Juba kirjavahetuse esimesel aastal (1957) võtavad mõlemad partnerid sõna väliseesti kultuuris kujunevate hoiakute kohta suhetes kodumaa ja sealse kultuuriga. Kirjades tõstatub väliseesti kultuuriavalikkuses kujunev konfliktne teema kodumaal kirjutatud ja tõlgitud luule esitamise ja avaldamise üle väljaspool Eestit, mille kohta on väliseesti ajakirjanduses sõna võetud juba mitmel häälel (vt Kirss 2016). Samas on need võimendanud kultuuritegelaste lahk-arvamusi. Ivar kirjutab Mariele, et Betti Alveri Puškini “Onegini” tõlge, mis ilmus Loomingus, võiks ilmuda Tulimullas “kuid Kangro neid Tulimulda vist ei paneks” (23. XIII 1957). Samal teemal on ka Ivaski kiri Underile (5. I 1958), mis osutab, et Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastuse antoloogia “Eesti lüürika” (Mägi 1958) “on kavandatud Suitsu ja Visnapuu triumfiks” (*ibid.*).

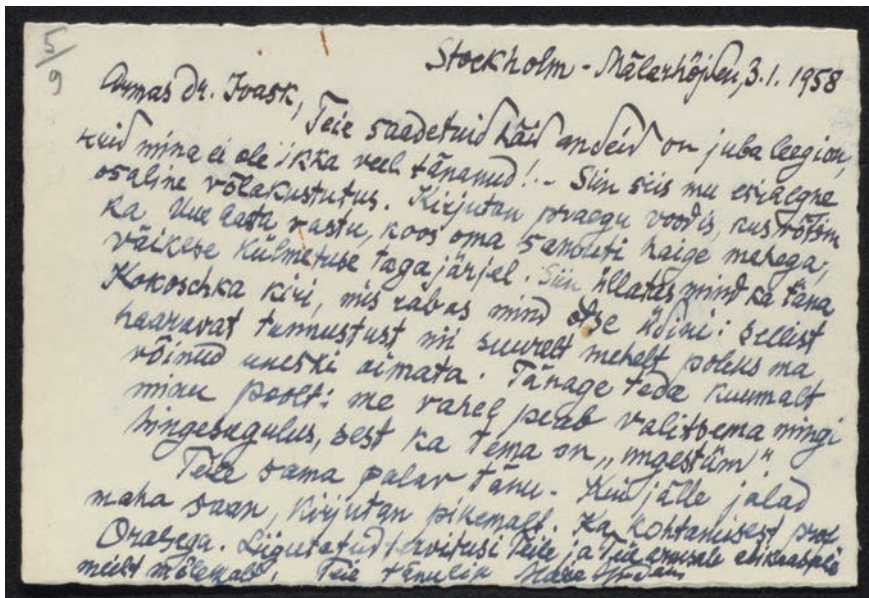
1958. aasta kevadel muutub Ivaski ja Underi kirjavahetuse teemaks kasvav rahulolematuse ajakirjaga Mana. Marie Under Ivaskile: “Mana ei meeldinud ka meile uue ajakirja pealkirjana. Kirjutasime sellest kohe dr. Grünthalile, selgitades, et Mana tähendab ju surnute riiki – nii esineb see ka Wilde äsja kodumaal ilmunud kirjavahetuses. Teiseks tähendab manamine kirumist, siunamist. Noh, seda kavatsevad ju mõnel autoril seal ka, nii et ses suhtes peab pealkiri

vähemalt paika.” (5. V 1958). Olgu lisatud, et kriitikat uue kultuuriajakirja nime aadressil on esile toonud ka Sirje Kiin kirjavahetuse esmatutvustuses Loomingus (Kiin 2004), kuid meie analüüs näitab, et edaspidises suhtluses mõlema vastuseis Manale vaibub ning eriti Ivaskist kujuneb ajakirja sage kaastööline.

Huvitav on jälgida, kuidas Underi ja Ivaski kirjavahetusest kujuneb justkui luulekeele ja tõlkimise ühine töötuba, kus arutatakse sõnastusi ja riime, viimistletakse värsside meetrikat jne. Juba 1957 sügisel pakub Ivask omapoolset kreatiivset projekti, saates Underile oma varem kirjutatud saksakeelsed luuletused (24. XI 1957). Under lubab, et ta hakkab neid ise tõlkima: niisiis on Underi ja Ivaski meistri ja õpipoisi rollist kujunenud põlvkonnavahesid ületava kahe pariteetse luuletaja dialoog.

Kirjavahetuse esimesel aastal arutlevad kirjapartnerid ka oma laiemate kunstiliste eelistuste üle seoses maalikunstnik Oskar Kokoschka planeeritud Minneapolisise visiidiga ning Underi kogutud luuletuste frontispissiga Kokoschkalta. Frontispissi joonis saabus 7. märtsil 1958, seega jõudis see vaid mõnedesse ladumisel olevatest Underi “Kogutud luuletuste” (1958) eksemplaridest. Selle fakti nentimisega kaasneb väike tundevirvendus mõlemalt poolt.

Arutletakse nende luuletajate üle (näiteks Rainer Maria Rilke ja Ossip Mandelstam), keda mõlemad austavad, ning ka Boris Pasternaki üle, kelle romaan “Doktor Živago” Nõukogude Liidust salaja välja toimetati ja avaldati 1957. aastal Itaalias ja keda juba järgmisel aastal pärjati Stockholmis väljantava Nobeli kirjanduspreemiaga.

Illustratsioon 2. Marie Under 3. jaanuaril 1958 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 45: 1, l. 5/9.

Kirjavahetuse alguses ühtivad Underi ja Ivaski arvamused ka suhtumises Ilmar Laabanisse: nad peavad Laabani poolt kirjutatud ülevaadet uuemast saksa kirjandusest⁹ kohtlaseks ja pealispindseks ega tunnista ka sürrealismi ja sellele eelnenud dada liikumist. Under peab sellist luulet isegi “hullumeelseks”. “Kunst on nagu puu, mis kasvab ma pääl valguses, kuid juurdub eluandvas allmaa pimeduses,” kirjutab Ivask Underile (24. XI 1957). Ivaski arvates jõustub selline organitsistlik metafoor kogu noorema luule kohta: tänapäeva luule olevat “tihti nagu üleskistud juurestiku imetlemine”. Samas kirjas esitab ta küsimuse Mana ähvardava mõju aadressil: “Kas võtab see maagiline-sürrealistlik sügavpsühholoogiline tava üle meie kirjanduse? Kas ongi see Mana ja selle toimetusliikmete sihiks?” Ja veel: “tänapäeva kirjanduse inimlik temperatuur on usside ja kalade oma, s.o kõik on konstruit, isegi maalikunst ja romaan” (18. I 1958). Ivask Ivar tahab elada “kristlikult hingestatud Euroopas”, kus tema arust valitseb veel soojaverelisus (saksa k *Warmblütigkeit*).

Niisiis oli Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse esimene, 1957. aasta viljakas, sisaldades mõttevahetusi nii oma loominguga ja tõlgete kui ka eesti ja tõlkekirjanduse laiema avaldamise kohta. Nende mõttevahetus ulatus üle sõnakunsti piiride ka kujutava kunstini, siin oli aktiivsem pool Ivask omaenda kunstilise tegevusega. 1. ja 2. veebruaril 1958 on Ivask kutsutud Kesk-Lääne Eesti Noorte Koondise (KLENKI) päevadele (seal kogeb ta vaimustust “uue” luule vastu, mida ta ise oli seni eitanud). Detsembri lõpus (kiri 29. XII 1957) kirjutab Ivask Underile justkui aastakokkuvõtte, mis tal parasjagu käsil on: eessõna Uku Masingu luulekogule “Neemed vihmade lahte”, ülevaade leedu luulest ajalehele Vaba Eesti, artikkel Radauskasest (kõik lisaks korralisele õppetööle ülikoolis). Sagenevad Ivaski tutvustavad artiklid eesti luuletajate kohta Books Abroadis.

Kirjavahetuse algusaastad näitavad, kuidas Underi ja Ivaski mõttevahetus avanes juba esimestes kirjadest mõlemat kirjutajat köitvatele kirjanduslike teemadele. Sirje Kiin on rõhutanud, et kolmekümneaastane Ivask oli aktiivsem ja inspireerivam pool, pakkudes Underile vaimset ergutust: “Ivask hakkab juba esimestest kirjadest Underile n-ö ette söötma kõikvõimalikke põnevaid kirjandusteoseid ja kirjanikunimesid, keda ta võiks tõlkida, keda lugeda, kellest vaimustuda ja vaimutoitu ammutada” (Kiin 2004: 1862; 2009: 544). Kuid jälgides Ivaski bibliograafiat näeme, et kirjadest Underiga läbiarutatud teemad on nii mõnelgi korral jõudnud ka Ivaski enda kirjutistesse, näiteks artiklitesse Aleksandrs Čaksi ja Henrikas Radauskase luulest (Ivask 1958a, 1959), mis tõendab Underiga peetud mõttevahetuste mõju ka Ivaskile.

Uurides kirjavahetust lähilugemise meetodil, tõusid esile teatud teemad, kuid tajutavad on ka nende suhte tõusu- ja mõõnaperioodid ning kerkis küsimus kirjavahetuse sisemisest dünaamikast. Selle selgitamiseks tegime esimese katse rakendada kultuurilooliste kirjavahetuste uurimisel arvutuslikke meetodeid,

mille aluseks on kirjavahetuse käsitlemine keelelise andmekoguna. Järgnevalt keskendume esmastele tulemustele, mida andis Underi ja Ivaski kirjjade uurimine keeleliselt märgendatud tekstikorpuse kaudu.

II Kirjavahetuse korpuseanalüüs

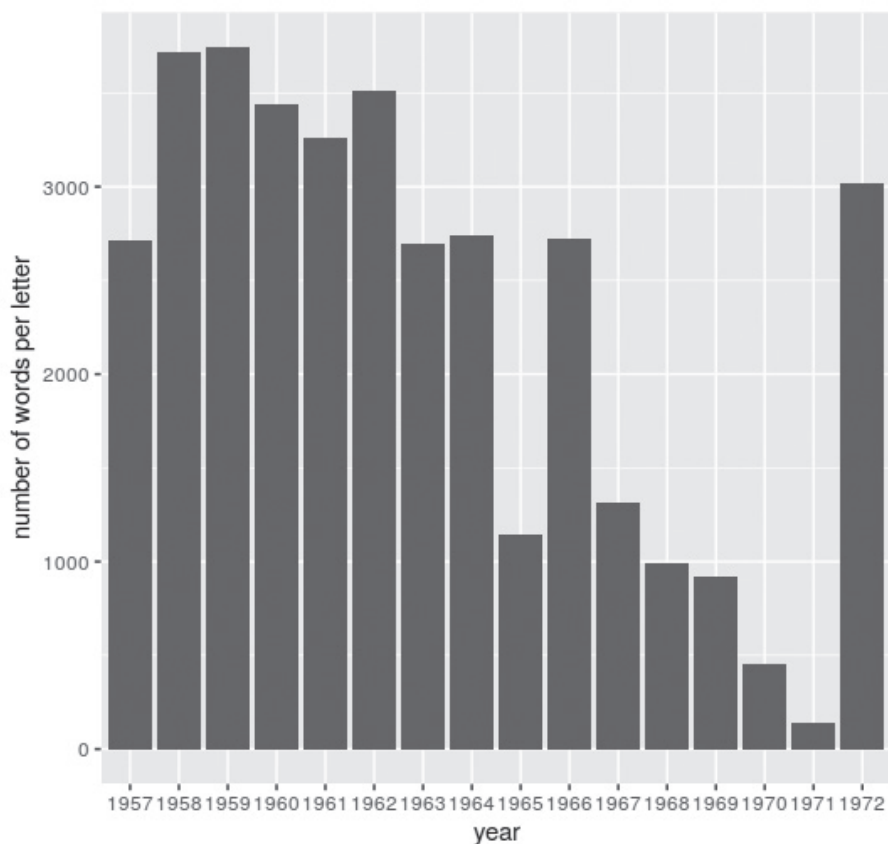
Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetuse temaatika ja dünaamika uurimiseks keelelise andmekogu alusel valmis morfoloogiliselt märgendatud tekstikorpuse. Korpuse loomisel oli esmane ülesanne kirjjade kui käsikirjaliste arhiiviallikate sisestamine arvutisse ja järjestamine kiri–vastus kujule.¹⁰ Sellisel valmis hästi töödeldav uus andmekogu, mis võimaldab rakendada mitmesuguseid digihumanitaaria, s.t arvutianalüüsi meetodeid, näiteks on täpsemini võimalik viisakalt välja tuua kirjavahetuse sõnasagedused, dünaamika ja kirjavahetust tervikuna läbivad temaatilised jõujooned. Kuna diasporaakirjanike (pagulaste) kirjavahetusi ei ole tekstikorpuse analüüsi kaudu varem uuritud ja tegu on esimese katsega n-ö arvutuslikku lähenemist rakendada, seadsimegi eesmärgiks selgitada kõigepealt kirjavahetust tervikuna läbivad teemad. Kirjavahetuse korpuse valmis 2022. aasta jaanuaris Marin Laagi koostöös Kadri Videri, Neeme Kahuski ja Eesti Keeleressursside Keskusega. Uue korpuse loomisel toetuti Johannes Semperi ja Johannes Barbaruse kirjavahetuse korpuse loomise kogemusele (vt Laak & Veski et al. 2019). Arvutianalüüsi meetodite katsetamiseks liitus töörühmaga 2022. aasta lõpul Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur Mari Sarv, kes rakendas kirjavahetuse teemaanalüüsil (ingl *topic modelling*) R-i ja Stylot. Siinse uuringu aluseks on korpuses esinevate top-sõnade loendi alusel valminud sõnade sagedusanalüüs ja käesolevas artiklis teemegi katset arvutusliku analüüsi tulemusi interpreteerida.¹¹

Kirjade sõnavara ja stiili uurimisel joonistus välja üks omapärasid: kirjavahe- tuses osalesid (otseselt või kaudselt) peale Marie Underi ja Ivar Ivaski ka nende mõlema abikaasad – Artur Adson ja Astrid Ivask. Tinglikult võibki seda kirjavahe- tust kujutada omapärase mikrovõrgustikuna, mis võimaldaks jälgida näiteks kõi- kide kirjavahetuses osalevate autorite sõnavara, retoorika ja stiili erinevusi ning sõnumite teemade varieerumist sõltuvalt autorist. Underi ja Ivaski kirjavahetuse korpuseanalüüsi kaudu avanevad eesti pagulaskirjanduse probleemid ka laiemalt.

Dünaamika

Huvitava tulemuse andis Underi ja Ivaski kirjavahetuse dünaamika analüüs kirjjade pikkuste ja kirjjade vahetamise sageduse alusel. Ilmnes kirjjade saatmise

erinevus aastate lõikes: 1) kõige tihedam oli kirjavahetus 1958–1962; alates 1963. aastast hakkab kirjade arv langema ja jõuab madalseisu 1965, nagu on näha järgmises diagrammis:

Joonis 1. Keskmine sõnade arv kirjades 1957–1972. Neeme Kahusk 2022.

Näeme, et 1960. aastate teisel poolel hakkasid kirjad üle ookeani aegamisi taas liikuma, ent varasem tihedus ei taastunud. Kirjavahetus hääbus õnnitlus- ja tänukaartide saatmiseks, sest Ivask saatis, nagu öeldud, postiga Underile ka väärtuslikke raamatuid.

Kaks viimast kaarti Ivaskitele Northfieldis on Marie Under saatnud 89aastaselt aprillis ja septembris 1972. Ivar Ivaski poolt on viimane postkaart poetessi 96. sünnipäevaks 1979. aasta märtsis:

Kallis Marunder! Tuhat tervitust ja õnnitlust Teie sünnipäevaks meilt mõlemalt! Loodetavasti jõudis minu "Elukogu" juba pärale. Viibime

Astridiga Stokholmis juunikuul seoses ühe balti teadusliku konverentsiga ning tahame siis kindlasti ka Teid külastada (kui Teie tervis seda lubab).

Soovime õnne järjekordse austava stipendiumi puhul! Paul Laan rõõmustas meid äsja teatega, et Teie pole meid veel unustand. Ka meie mitte Teid ega meie omaaegset intensiivset südamlikku suhtlemist! Sõpruses

alati

Teie

Ivaskid

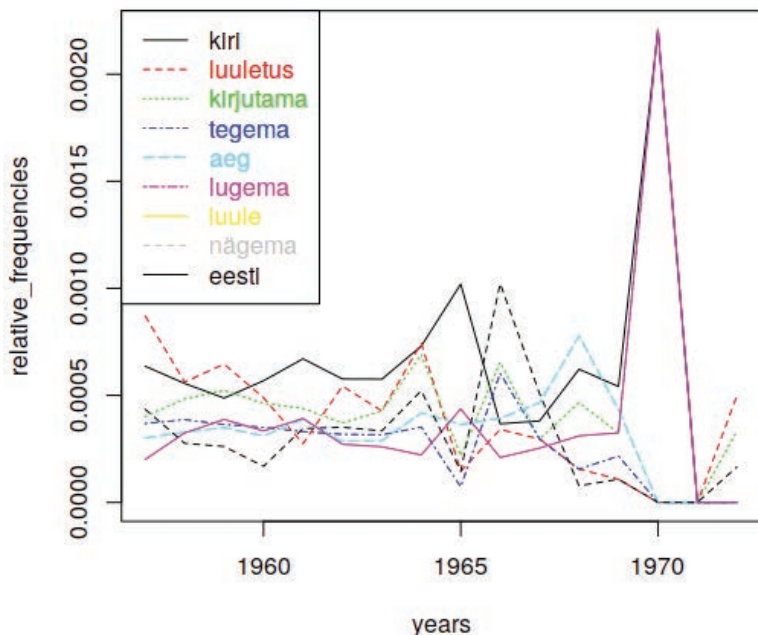
Võime küsida, millest oli tingitud see peaaegu aastane katkestus nii südamlikult ja tihedalt alanud kirjavahetuses? Artiklis “Elav Under” on Ivar Ivask tagasivaatavalt nimetanud vanusevahest tingitud lahkkelisid: “Mõttevahetus ei saanud loomulikult olla pidevalt harmooniline, kuna olime mitmeti väga erinevad teineteisest. Kõigepealt vanusevahe, nelikümmend neli aastat, peaaegu poolsajand [--]. Aga sellest saime enamasti üle: Underi nooruslikult pulbitseva, uudishimutseva temperamendi ja minu vaimustuse ning austuse abil” (Ivask 1983: 63–64). Kuigi pörkeid arvamuste vahel oli tõenäoliselt mitmeid, toob Ivask aastaid hiljem peamiseks põhjuseks esteetiliste töekspidamiste erinevused: “Tal oli raske mõista, miks mina aina enam kaldun luuletajana vabavärsi suunas, kui ma suutsin ju kirjutada nii häid luuletusi kindlas värsimõõdus lõppriimidega!” (*ibid.*: 64). Sügavamad lahkkelid olid tekkinud aga usulistest küsimustes (Kiin 2009: 549).

Sõnade sagedusanalüüs

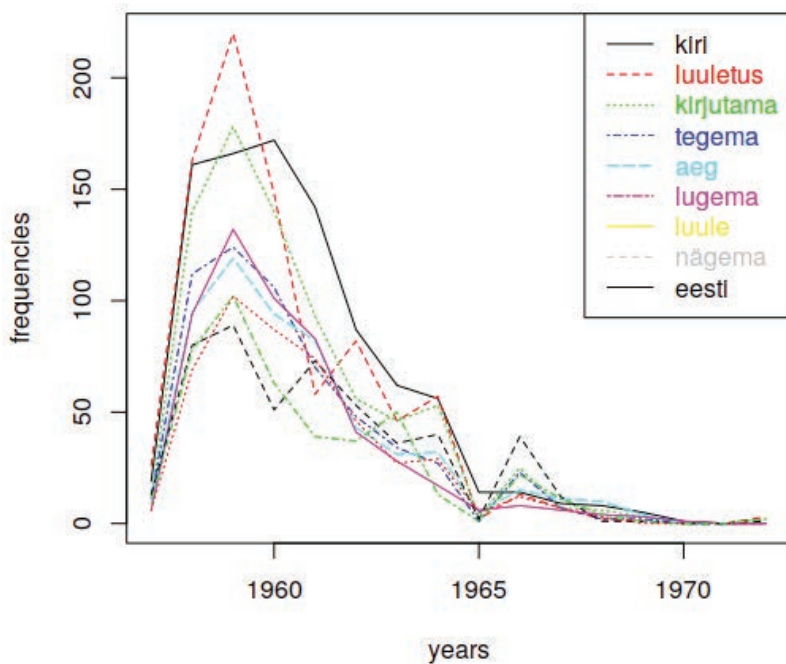
Kirjavahetuse korpus võimaldas läbi viia teemaanalüüsi (ingl *topic modelling*), mille aluseks oli sõnade sagedused ja sõnade koosesinemise mustrid. Analüüsi sisuliseks üksuseks valisime ühe kirja (*vs.* lause või lõik), mida põhjendas kirjade ülesehituse sümmeetrilisus ja sisemine dialoogilisus: iga kirjas esitatud küsimus või teema leidis vastuse ja/või edasiarenduse. Sõnade sagedusanalüüs tõi esile sõnade “kiri”, “luuletus”, “kirjutama”, “tegema”, “aeg”, “lugema”, “näge-ma”, “luule” ja “eesti” ümber moodustuvad teemad. Kogu kirjade korpust võikski kujutada kui mustrit või kudet, mida läbivad samaaegselt üheksa temaatilist lõime, nagu näha järgmisel diagrammil.

Jälgides kirjade arvu ja pikkust ajateljel näeme, et sõnade sagedustest tekivad temaatilised lõimed ei ole jaotunud kogu kirjavahetuse lõikes ühtlaselt. Ilmnes, et kui kirjavahetuse alguses 1950./1960. aastate alguses on teemasid palju, siis selle häábudes 1960. aastate lõpust alates tõusevad esile vaid sõnad “lugema” ja “kirjutama”, s.t kirjad on kätte saadud ja tänatakse saatjat.

Joonis 2. Teemasõnade suhteline sagedus kirja kõigi sõnade suhtes (ehk eenduvus) kirjades 1957–1972: sõnade “kiri” ja “lugema” esiletõus kirjavahetuse viimastel aastatel. Neeme Kahusk 2022.

Joonis 3. Teemasõnade absoluutsagedus sõnade keskmise arvu suhtes kirjades 1957–1972 (vrd joonis 1): Sõna “luuletus” esiletõus kirjavahetuse kõrgajal. Neeme Kahusk 2022.

Kuivõrd tegu on esmauurimusega, mida on tehtud esialgu vaid masinloetava, aga veel lemmatiseerimata ja märgendamata korpuse alusel, on analüüs läbi viidud autoreid eristamata ja tulemused kehtivadki seega kogu korpuse kohta. Võimalik, et autorite eristamisel hakkaksid ka eri teemad Ivaski ja Underi järgi diferentseeruma. Võib oletada, et Ivask räägib eesti keelest ja luuletamisest rohkem, sest enne Underiga kohtumist oli Ivask luuletusi kirjutanud ainult saksa keeles.¹² Pärast tutvumist Underiga 1957. aasta suvel ja suvepuhkust Soomes teeb ta valiku eesti keele kasuks ja temast saab eesti luuletaja (Laak 2018: 12; Sakova & Laak 2020).¹³ Sõnasageduste paigutumine ajateljele näitas luuletamise kui teema olulisust kirjavahetuses ja kinnitas tõdemust, et ka Marie Underi mõju Ivar Ivaskile oli erakordselt suur. Nagu öeldud ja ilmnas lähilugemisel, oli just Under see, kes peale innustava toetuse eesti keeles luuletamist jätkata, tegi juba kirjavahetuse esimestel aastatel ettepaneku tõlkida Ivaski varasemad saksakeelsed luuletused eesti keelde.

Temaatilised mustrid

Sõnasagedusloendi alusel välja tulnud Underi ja Ivaski kirjavahetuse temaatilised lõimed koondusid seitsme teemasõna ümber, nagu näitasime diagrammides. Korpusanalüüsil seadsimegi eesmärgiks kogu kirjavahetuse temaatiliste mustrite väljatoomise, kuid kirjavahetuse sedavõrd selgelt piiritletav ja kirjast kirja korduv teemadering oli üllatuseks: esikohal olid valdavalt kirjanduslikud teemad, ulatudes kaasaegsest väliseesti kirjanduselust Euroopa kultuuriruumi. Kirjavahetuse tekstikorpuse arvutusliku teemaanalüüsi tulemusi üldistades saame seitsme esindava teemasõna alusel välja tuua viis esile tõusvat teemat kirjavahetuses kui tervikus, need oleksid järgmised:

- 1) maailmakirjandus: autoritele lähedaste kirjanduslike suurkujude Goethe, Pasternaki, Rilke, Dodereri ja Radauskase looming ning läti ja leedu luule;
- 2) eesti pagulaskirjandus: ajakiri Mana ja selle peatoimetaja Ivar Grünthali tegevus ning ajakirjas ilmunud luuletused, luuletõlked ja arvustused;
- 3) luuletamine: kirjutamine, teoste valmimine, raamatute avaldamine ning muu pagulaste kirjanduselu juurde kuuluv tegevus;
- 4) tõlkimine: tihti ka vormi, poeetika ja keelelised küsimused, sh riimi ja rütmiprobleemid; tõlkimisega seondub ka korduv sõnatüvi “luule”;
- 5) igapäevaelu: mõlema autori jaoks oluliste igapäevaste tegevuste kirjeldamine (nii kirjutamine kui raamatute lugemine, vähem oldest); meeolukad on teated ilmast, looduste tärkamisest jms (eriti Ivaski poolt).

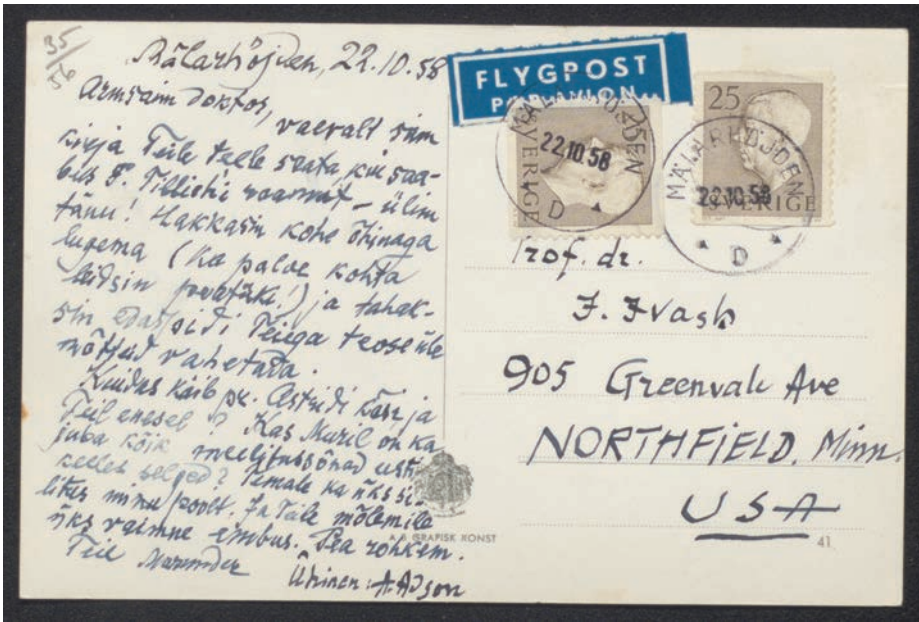
Nimetatud teemad on leitud ühe kirja kui algüksuse alusel. Võib oletada, et korpuse analüüs annab teise tulemuse ja rohkem teemasid, kui arvutuslikuks algüksuseks valida kirja üks lõik, mitte kogu kiri.

Võrreldes seda tulemust kirjadele tehtud lähianalüüsiga artikli eelmises osas, võibki üldistavalt öelda, et algusaastate kirjad juba kätkesid järgneva kirjavahetuse teemaatilisi mustreid, hoolimata teemade ja kirjade pikkuste varieerumisest.

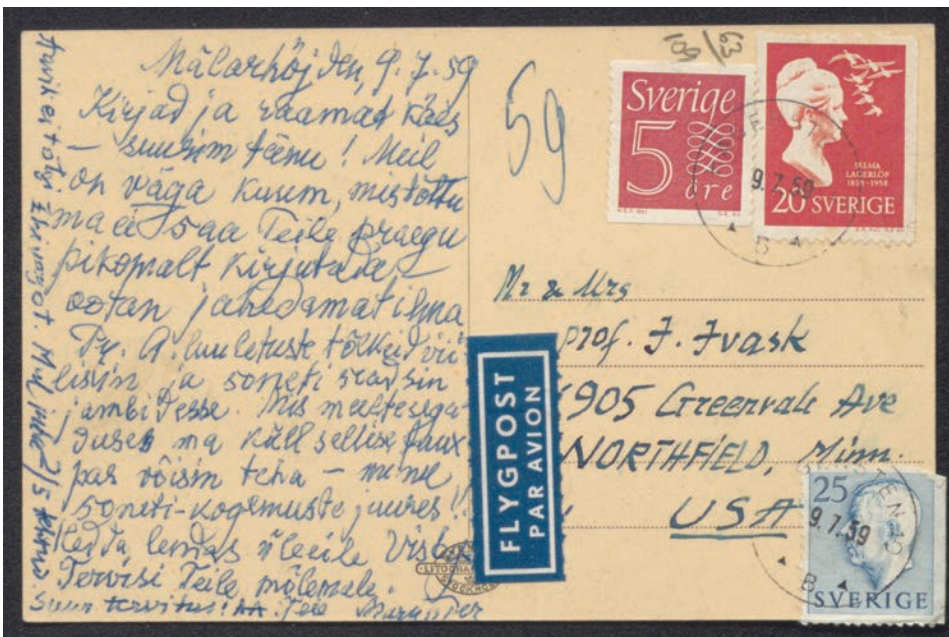
Suhtevõrgustikud

Esimene katse uurida Underi ja Ivaski kirju autorite keelekasutusel põhinevate arvutuslike meetoditega tõi välja veel ühe võimaliku uurimissuuna tulevikuks: mõlema autori suhtevõrgustikud ja lähemad kaaslased, seda nii ülemaailmse eesti diasporaa kui ka maailma kirjandusvälja kontekstis. Missuguste kirjjanikega veel suhtlevad nad kirjavahetuse ajal teineteisega? Kirjavahetuse korpuse analüüsil tuleb reljeefselt esile, et Marie Under kirjutab ja käib läbi samaaegselt intensiivselt ka Ivar Grünthaliga Göteborgist, kes arstina oli ka Underi ja Adsoni perekonna nõustajaks. Teiseks suhtlesid nii Under kui Ivask kirjavahetuse ajal mõlemad Aleksis Rannitiga, vene päritolu eesti luuletaja, kirjandusteadlase ja kunstiajaloolasega Ameerikas. Nende kahe kirju ja neilt saadud teateid jagatakse omavahel, kuid võib imeks panna, et Eesti Kirjanike Kooperatiivi juhi ja ajakirja Tulimuld peatoimetaja Bernard Kangro nime kohtab kirjavahetuses harva, kuigi mõlemad käisid küllalt intensiivselt läbi ka temaga ning loominguine dialoog Kangroga oli Ivaski kujunemisel eesti luuletajaks kaalukas (vt Hollo 2020).

Oleme esialgu kõrvale jätnud Underi ja Ivaski abikaasad ja teised perekonnaliikmed. Kuid siiski tuleb nende kohalolu kirjavahetuses selgelt välja. Ivaski isiklike kirjade teemasõnades on markeeritud tihti esinevad sõnad 'Astrid' ja 'läti'. Under mainib Adsonit harvemini ('Trubaduur'), sagedamini on juttu tütar Heddast. Seega koorus kirjavahetuse korpusanalüüsist veel üks teema, mis kirjandusele keskendatud vaatluses kõrvale oleks jäänud: peale valdavalt loominguuga seotud ja kirjanduslike teemade oli selles vaimses kahekõnes kohta ka tunnetel ja igapäevasel elul, mis näitab nende võrreldavust ka perekondlike kirjavahetustega (vt Kurvet-Käosaar 2019).

Illustratsioon 3. Marie Under 22. oktoobril 1958 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 45: 1, l. 35/56.

Illustratsioon 4. Marie Under 9. juuli 1959 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 45: 1, l. 63/109.

Illustratsioon 5. Marie Under 20. aprillil 1962 Ivar Ivaskile. EKM EKLA, f 180, m 46: 1, l. 153/302p.

Kokkuvõtteks

Marie Underi ja Ivar Ivaski viisteist aastat kestnud kirjavahetuse temaatilist mustrit läbivad lõimetenä viis peamist teemat, mis iseloomustavad eesti diasporaa kirjanduselu ka laiemalt. Nendeks on (1) maailmakirjandus, (2) Baltimaade ja eesti kirjandus paguluses, (3) suhestumine okupeeritud kodumaa kirjandusega, (4) tõlkimine, keele ja vormiküsimused ja (5) igapäevaelu. Nimetatud viis peateemat olid esindatud ka esimeste aastate kirjades, kuid kirjavahetuse kui terviku korpusanalüüs võimaldas jälgida lisaks ka kirjavahetuse dünaamikat, kirjade saatmise sagedust ja katkestusi, kirjade keskmiste pikkuste varieerumist ja kirjade stilistilisi eripärasid sõltuvalt saatjatest.

Korpusanalüüsist tuli selgelt välja mitmekihiliste suhtlusvõrgustike osakaal Underi ja Ivaski omavahelises kirjavahetuses, näiteks isiklike kirjade vahendamine n-ö kolmandate inimestega. Mõlema kirjaniku epistolaariumi uurimine võimaldaks esile tuua isiklikke suhteid ja jõujooni ülemaailmse eesti diasporaa võrgustikus pärast Teist maailmasõda.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Underi ja Ivaski kirjavahetuse korpuse kui keelelise andmekogu analüüs võimaldab üldistada makrotasandil tähendusi, mis saadi kirjade kui arhiividokumentide lähilugemisel ja tekstikriitilisel analüüsil

mikrotasandil. Et kirjavahetuses kõige enam kasutatud sõnadeks on “eesti” ja “luule”, ei tundu ehk sugugi üllatav. Emakeele rikkusi valitseva Underi inustav mõju Ivaskile kui luuletajale on kirjadega tõendatav. Mõttevahetuses paljudel kirjanduslikel, filosoofilistel ja isegi usulistel teemadel sõnajõulise Marie Underiga veensid teda eesti keele rikkustes ja näitasid selle väljendusvõimalusi. Samuti leidis kinnitust Ivaski roll Marie Underi hilisloomingu virgutajana. Elava loomuga Under ammutas jõudu nii Ivaskite-paari reisidest kui ka rahvusvahelisest kunstiinimeste suhtlusringkonnast, mille kaudu sai temagi kontakte mitmete maailmakirjanduse suurkujudega.

Luulesõrestik üle ookeani kahe maailmatasemel loovisiku vahel sündis vaimses kõrgepinges: intensiivses mõttevahetuses luule, luuletamise ja tõlkimise üle. Kirjavahetuse vaibumises hakkas aga aastatega üha suuremat rolli mängima kirjutajate põlvkondlik vanusevahe, mis tõi kaasa esteetilised, aga ka ideoloogilised lahkkelid, eriti okupeeritud kodumaaga suhtlemise küsimuses. Kõigest hoolimata on Underi ja Ivaski rikas dialoog üle ookeani hindamatuks allikaks nii sõnalise loomingu kui eesti diasporaa kirjandusliku tegevuse mõistmisel.

Tänu sõnad

Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseum (EKM 8-2/22/1), Euroopa Liidu Regionaaluuringu fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK 145) ning Haridus- ja Teadusministeeriumi programmi “Eesti keel ja kultuur digitaalajastul” projekt “Kuidas allikastest saab kultuur” (EKKD65, EKKD126).

Kommentaariid

- ¹ Kasutame neutraalset mõistet “diasporaa (kirjandus)”, mis hõlmab mõisteid “pagulaskirjandus” ja “väliseesti kirjandus”. Esimese puhul oleks rõhuasetus Nõukogude okupatsiooni tõttu kodumaalt lahkunud poliitilistel pagulastel, teine mõiste hõlmab ka uuel asukohamaal hariduse saanud ja/või seal sündinud kirjanike teoseid.
- ² Ivar Ivaski isapoolse suguvõra päritolu kohta pikemalt artiklis “Gloaalne Ivar Ivask ja Eesti: “Tagebücher 1957–1963”” (Laak 2018).
- ³ Marie Underi ja Artur Adsoni arhiiv jõudis Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi Stockholmist 1996. aastal; Ivar Ivaski arhiiv hakkas laekuma tükikaupa tänu Sirje Oleskile mõned aastad hiljem, tervikuna jõudis see Riiast kirjandusmuuseumisse 2016. aastal: Ivar Ivaski kirjad Marie Underile – EKM EKLA, f 180, m 67–69 ning Marie Underi kirjad Ivar Ivaskile – EKM EKLA, f 180, m 45–46; f 409, m 4: 2 ja m 77: 15.
- ⁴ Artikkel on ilmunud väiksemate muudatustega ka Sirje Kiini monograafias “Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt” (Kiin 2009: 542–550).

- ⁵ Säilinud on Ivar Ivaski 56 päevikut, vt ka “Ivar Ivask. Olla need, kes me oleme. Katkeid päevikutest aastatel 1964–1992” (Olesk 2007: 11). EKM EKLA fond 409, m 27: 1 – m 54: 1.
- ⁶ Ajakirjas Tulimuld avaldatud kirjade katked koos Ivaski ettekandega “Elav Under” on ilmunud ka Keeles ja Kirjanduses (vt Ivask 1990a, 1990b).
- ⁷ Külaskäigu kuupäevana on ekslikult käibele läinud 5. september ja esimese kirja kuupäevana 18. oktoober 1957 (vt Kiin 2004, 2009).
- ⁸ Ivar Ivaski artikkel “Aleksandrs Tšaksi poem “Elu” ja selle koht läti luules” algab motoga Marie Underilt: “On lauluks pühitset kõik eksimus ja patt” (vt Ivask 1958a: 1).
- ⁹ Ilmar Laabani pikem artikkel “Paul Celan ja kaasaegne saksa luule” ilmus Mana kahes numbris (vt Laaban 1957, 1958).
- ¹⁰ Keeleliselt valmistas korpuse ette toimetaja Tiina Saluvere, kirjad sisestas arvutisse Joel Ilja.
- ¹¹ Underi ja Ivaski kirjavahetuse dünaamika diagramm sõnade arvu järgi aastate lõikes (arvestamata kaasautoreid Astride Ivaskit ja Artur Adsonit; autor: Neeme Kahusk 2022).
- ¹² Ivar Ivaski esimene algupärane luulekogu “Gespielte Erde” ei ole säilinud (vt Laak 2018; vt ka Talvet 2003: 523).
- ¹³ Pikemalt mitut keelt valdava Ivar Ivaski eesti keele valiku tagamaadest vt vt artiklist “Situating oneself within Estonian language and world literature. Ivar Ivask’s relational ways of self-understanding” (Sakova & Laak 2020).

Allikad

Ivask, Ivar ja Astrid 307 kirja Marie Underile ja Artur Adsonile 16.10.1957–03.1979, d-ta. EKM EKLA, fond 180, m 67–69.

Ivask, Ivar. Päevikud [1964]–1992. EKM EKLA f 409, m 27–54: 1.

Under, Marie ja Adson, Artur 246 kirja Ivar ja Astrid Ivaskile 18.11.1957–17.09.1972, d-ta. EKM EKLA, f 180, m 45–46.

Under, Marie ja Adson, Artur üks kiri Ivar Ivaskile 15.07.1969. EKM EKLA, f 409, m 4: 2.

Under, Marie kuus kirja Ivar Ivaskile 25.08.1963–03.08.1966. EKM EKLA, f 409, m 77: 15.

Kirjandus

Anderson, Benedict 1991 [1983]. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso.

Annuk, Eve 2021. "Kurbtus on sedakorda minu osa..." Elisabeth Aspe (1860–1927) kirjad Elise Aunile (1863–1932). – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 3, lk 134–147.

Chartier, Roger & Boureau, Alain & Dauphin, Cécile 1991. *La Correspondance. Les usages de la lettre au XIX siècle*. Paris: Librairie Arthème Fayard.

Hollo, Maarja 2020. Valgete ööde peegeldus. Ivar Ivaski ja Bernard Kangro dialoog kirjades. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 3, lk 120–139.

Iher, Leili 2011. *Gustav Suitsu jälil. Fakte ja mõtisklusi*. Tallinn: Varrak.

Ivask, Ivar 1958a. Aleksandrs Tšaksi poem "Elu" ja selle koht läti luules. – *Mana* 3, lk 1–5.

Ivask, Ivar 1958b. And the Flesh Became Word – A Note on Marie Under. – *Books Abroad* 2, lk 128–129.

Ivask, Ivar 1959. Kaasaegne leedu luuletaja Henrikas Radauskas. – *Mana* 1, lk 3–8.

Ivask, Ivar 1983. Elav Under. – *Tulimuld* 2, lk 58–69.

Ivask, Ivar 1984. Marie Underi kirju. – *Tulimuld* 1–3, lk 38–41, 86–91, 136–140.

Ivask, Ivar 1990a. Elav Under. – *Keel ja Kirjandus* 6, lk 341–347.

Ivar Ivask 1990b. Marie Underi kirju. – *Keel ja Kirjandus* 7, lk 422–429.

Kronberg, Janika 2003. Nüüd tuuled magavad rohus. – Hinrikus, Rutt & Kronberg, Janika & Olesk, Sirje & Tepandi, Tio (koost). *Marie Under*. [1883–1980.] Tartu: Ilmamaa, lk 165–173.

Kiin, Sirje 2004. Marie Under ja Ivar Ivask. – *Looming* 12, lk 1860–1866

Kiin, Sirje 2009. *Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt*. Tallinn: Tänapäev.

Kirss, Tiina 2016. Suhtlejad ja võitlejad. Eestluse tuleviku problemaatika 1976. aasta Pocono seminari näitel. – Kurvet-Käosaar, Leena & Laak, Marin (toim). *Adressaadi dünaamika, kirjanduse pingeväljad*. Studia litteraria Estonica 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kirss, Tiina Ann 2018. Kaks idealisti. Leeni Ploompuu ja Eduard Hubeli kirjavahetus 1906–1908. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 107–118.

Kirss, Tiina Ann 2020. Vaba mõtte ja võrdvärsuse tee: sissevaade Lui Oleski ja Minni Kurs-Oleski kirjavahetusse. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 128–139.

Kirss, Tiina Ann & Sakova, Aija 2022. Ilmar Laabani (luule)dialoog Paul Celani ja Nelly Sachsiga. – *Methis*. Studia humaniora Estonica 23 (29), lk 2–69 (DOI:10.7592/methis.v23i29.19031).

- Kurvet-Käosaar, Leena 2019. Tracing Emotional Bonds in Family Letters: A Pursuit of an Epistolary Melody. – Douglas, Kate & Barnwell, Ashley (toim). *Research Methodologies for Auto/biography Studies*. Routledge Auto/Biography Studies I. Routledge, lk 83–89 (DOI:10.4324/9780429288432-11).
- Laaban, Ilmar 1957. Paul Celan ja kaasaegne saksa luule. – *Mana* 1, lk 11–13.
- Laaban, Ilmar 1958. Paul Celan ja kaasaegne saksa luule. – *Mana* 2, lk 34–36.
- Laak, Marin 2018. Globaalne Ivar Ivask ja Eesti: “Tagebücher 1957–1963”. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 4, lk 118–136.
- Laak & Veskis *et al.* 2019 = Laak, Marin & Veskis, Kaarel & Gerassimenko, Olga & Kahusk, Neeme & Vider, Kadri 2019. Digidokumendist tekstikorpuseks: Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse töötlemine masinanalüüsitavaks päringusüsteemis KORP [=Turning from digital document to text corpus: Conversion of correspondence between Semper and Barbarus to a machine-readable unit in KORP]. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri = Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 10 (2), lk 25–44 (DOI: 10.12697/jeful.2019.10.2.02).
- Lender, Henno (koost) 2007a. *Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917*. Esimene köide, 1866–1896. Eessõna Rudolf Põldmäe. Tartu: Ilmamaa.
- Lender, Henno (koost) 2007b. *Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917*. Teine köide, 1897–1917. Tartu: Ilmamaa.
- Mägi, Arvo (koostaja) 1958. *Eesti lüürika. Valimik Kr. J. Petersonist tänapäevani*. 1. kd. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Ojamaa, Triinu 2022a. Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum. – *Methis*. *Studia humaniora Estonica* 23 (29), lk 70–91 (DOI:10.7592/methis.v23i29.19032).
- Ojamaa, Triinu 2022b. Ilmar Laaban kui pagulane pagulaste seas: Rollid ja kuvand. – *Akadeemia* 11, lk 1953–1979.
- Ojamaa, Triinu [ilmumas]. The Process of Becoming a War Refugee: The Case of a Finnish Boy. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*.
- Olesk, Sirje (koost) 2007. Ivar Ivask. *Olla need, kes me oleme. Katkeid päevikutest aastatel 1964–1992*. Valinud, kommenteerinud ja eessõna kirjutanud Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Richter, Antje 2013. *Letters and Epistolary Culture in Early Medieval China*. Washington: University of Washington Press.
- Sakova, Aija & Laak, Marin 2020. Situating oneself within Estonian language and world literature. Ivar Ivask’s relational ways of self-understanding. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 79, lk 71–90 (DOI:10.7592/FEJF2020.79.sakova_laak).
- Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. – *Auto/Biography* 12, lk 201–235 (DOI:10.1191/0967550704ab014oa).

Stanley, Liz 2016. Introduction. – Stanley, Liz (toim). *Documents of Life Revisited: Narrative and Biographical Methodology for a 21st Century Critical Humanism*. [London]: Routledge, lk 3–19.

Talvet, Jüri 1997. Ivar Ivask eesti ja maailma luules. – *Keel ja Kirjandus* 12, lk 793–796.

Talvet, Jüri 2003. Ivar Ivask kirjanduse tundjana. – Talvet, Jüri (koost) *Ivar Ivask, Tähtede tähendust tunda*. Tartu: Ilmamaa, lk 523–535,

Tarvas, Mari 1997. *Ivar Ivask als Vermittler zwischen den Kulturen. Am Beispiel seiner Auseinandersetzung mit der Österreichischen Literatur*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien.

Tarvas, Mari 2006a. Ivar Ivaski tee Rõngust suure maailma: kodu on keeles ja luules. – Tarvas, Mari (koost). *Ivar Ivaski personaalbibliograafia*. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 7–50.

Tarvas, Mari 2006b. *Ivar Ivaski personaalbibliograafia*. Keele ja Kirjanduse raamatusari nr 5. Tallinn: Keel ja Kirjandus.

Under, Marie 1957. *Südamik*. Valik luuletusi ja ballaade 1917–1957. Saatesõna Aleksis Rannit. New York: Ülemaailmne Eesti Kirjanduse Selts; Stockholm: Vaba Eesti.

Under, Marie 1958. *Kogutud luuletused*. Saateessee kirjutas Ants Oras. Stockholm: Vaba Eesti.

Velliste, Anne (koost) 2017. *Sajandi eesti perekond. Kirju Oskar Öpiku arhiivist*. [Viimsi]: Aade.

Summary

Frameworks of poetry crossing the ocean: Toward a thematic analysis of the correspondence of Marie Under and Ivar Ivask

Marin Laak

Senior Research Fellow
Cultural History Archives, Estonian Literary Museum
marin.laak@kirmus.ee

Tiina Ann Kirss

Senior Research Fellow
Cultural History Archives, Estonian Literary Museum
tiina.kirss@ut.ee

Keywords: diaspora, epistolary culture, exile literature, Ivar Ivask, letters, Marie Under, text corpora, topic modelling

This article proposes to discuss the voluminous literary correspondence of the Estonian poets Marie Under (1883–1980) and Ivar Ivask (1927–1992), with a focus on its first year, 1957–1958. The whole correspondence comprises 550 letters, with an average length of 4000 (later 3000) words; it is held in the Cultural History Archive of the Estonian Literary Museum in Tartu. Both Under and Ivask had been war refugees, with Under and her husband, poet Artur Adson, finding an exile home near Stockholm, Sweden; Ivask and his wife Astride, a well-known Latvian poet emigrated to America after some years spent in DP camps in Germany. Marie Under was already a renowned poet during the Siuru movement in the Estonian Republic, and became a symbol during the Second World War, continuing to publish and hold a large reading audience in exile. In addition to her own poetry, she was a versatile translator of poetry from several languages into Estonian. Ivask, two generations younger than Under, had begun writing in Germany, but continued to search for his linguistic and cultural identity for some time: his mother tongue was Latvian, and the language of his father was Estonian; German was spoken at home. At length and around the time of the beginning of his correspondence with Under, he decided that Estonian would be his poetic language. Since coming to the United States, Ivask completed a PhD in comparative literature and established himself as a scholar and critic in Germanic Studies. He became associated with the publication *Books Abroad*, later renamed under his editorship as *World Literature Today*. Under's and Ivask's letters are rife with exchanges about core values in poetry, art and world-view, stylistics and poetics, as well as practicalities of publication.

After a brief introduction to theoretical approaches to the analysis of letters and correspondences, the article turns to a topical close reading of the letters from Under and Ivask's first year: main foci included translations of the poetry of Karl Čaks, translation priorities, discussion of the aims and planned trajectory of a new cultural journal in Estonian named *Mana* (to which both contributed), perspectives on Ivask's debut as a young poet, the future of Baltic literatures abroad, and the cultural politics in the exile communities over what attitude to take toward literary production from the homeland.

The second part of the article applies methods of digital humanities toward an extensive study of the Under-Ivask correspondence as a linguistic dataset, aiming to arrive at a thematic analysis of the text as a whole. The methods enable the identification of key words, word frequencies and thematic clusters, while making the whole corpus digitally accessible to the scholarly reader. The article concludes with proposals for a further study of the Under-Ivask correspondence, using the methods of digital humanities.

Marin Laak (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Ta on avaldanud palju publikatsioone diasporaakirjandusest ja -kultuurist. Tema praegune uurimishuvi keskendub seotusele kodumaaga, tuginedes Teise maailmasõja aegsele eestlaste pagulusühiskonnale Rootsis, USA-s ja Austraalias. Ta on ajakirja *Methis* peatoimetaja.

Marin Laak (PhD in Estonian literature) is a Senior Researcher at the Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. She has published extensively on issues of the Estonian diaspora literature and culture. Her current research focuses on relatedness to the homeland, based on the Estonian WWII exile society in Sweden, USA, and Australia. She is the editor-in-chief of the journal *Methis: Studia humaniora Estonica*.

marin.laak@kirmus.ee

Tiina Ann Kirss (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Tema uurimisvaldkonnad on romaanikirjaniku ja poeedi Jaan Krossi looming, kirjavahetused, elulood, eesti läänediasporaa mälestus kodumaast ja Teisest maailmasõjast, traumateooria ja soouuringud. Ta on "Eesti elulugude" (2018) 4. köite kaastoimetaja ja mitme eelpool loetletud teemasid käsitleva artikli autor. Ta on tõlkinud inglise keelde ja avaldanud valimiku 25 eluloost raamatust "Estonian Life Stories" 1–3, pealkirja all "Estonian Life Stories" (2009).

Tiina Ann Kirss (PhD in Comparative Literature) is a Senior Researcher at the Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. Her research interests include the oeuvre of novelist and poet Jaan Kross, correspondences, life stories, the Estonian western diaspora's memory of the homeland and World War II, trauma theory, and gender studies. She is a co-editor of volume 4 of *Estonian Life Stories* (2018) and an author of a range of articles on the topics listed above. She has translated into English and published a one-volume selection of 25 life stories from Estonian Life Stories 1–3, under the title *Estonian Life Stories* (2009).

tiina.kirss@ut.ee